

В путах шайтана

Михайло Коцюбинський

Нарис

Емене сиділа долі на розпеченій землі свого подвір'я. Сьогодні Байрам, свято, мати пішла у хату переспати спеку, а батько, старий хаджі Бекір Мемет-оглу, як і всі правовірні, удруге вже подався до мечету.

Навколо тиша. Лиш од села, з високого стародавнього мінарета, долітають скрипучі, як немазане колесо, різкі згуки побожного поклику мулли:

— Ла алла... іль алла-а... Магомет расуль алла-а...

Емене поклала голову на долоні, уперлась ліктями в коліна і дивилась.

Перед нею, мало не з-під ніг, збігали вниз по кам'яних горбах плантації тютюну й винограду. Рівні лінії кущів виглядали, немов зелені рядки величезної книги, розгорненої до читання; плями тютюну зеленіли на тлі сірого каміння, як здорові лишай.

Ще нижче, по піскуватій лінії берега, серед тінистих садків, білили розкішні вілли "гяурів" з рядками чорних струнких кипарисів.

А далі було море.

Блакитне, сліпучо-блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і, делікатними тонами зливаючись з далеким небосклом, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить...

З правого боку горбатою тінню ліг в море Аюдаг і, мов спраглий у спеку звір, припав до води.

Емене байдужно дивиться на знайомий краєвид: їй нудно. Вона дівчина — "киз", і не для неї се невідоме, повне чар море: вона ніколи не перепливе його, як ніколи не переступить похмурої яйли, що он там, за батьківською хатою, за селом, грізно здіймає догори кам'яні хребти, одділяючи Аллахів край од сторони невірних.

Ще в будень, коли Емене не покладаючи рук садить тютюн, підгортає виноград, поливає городину або порається коло набілу, — вона не почуває нуди; але в свято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молиться, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити.

Круг неї тиша і мертвота — як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашисть кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велетенської печі, дух іде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад яйли. Блідий широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржиться небові:

— Алла-алла!.. Алла-алла!..

Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає... На темних

лапатолистих фігах завзято, мов сотня тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цикади. А проте тихо, а проте нудно од тих одноманітних згуків.

Емене докучило врешті сидіти на гарячій землі. З лінивими рухами одаліски вона потягнулась, розпростувала гнучке молоде тіло, звелася і апатично обвела круг себе очима. Що їй робити, чим заповнити святну нуду? Випадково очі її зупинились на жабі. Велика, розчепірена, вона припала животом до теплої землі, підняла окату голову і випускає з себе згуки, раз жалібні, повні скарги й мелодії, то знов сердиті, буркотливі, немов всередині у неї, в її великому біластому череві, щось клекотить.

Емене тихесенько, навшпиньках, почала закрадатися до одинокої, як і вона, ропухи. Але жаба помітила непроханого гостя і шубовснула у воду, витягши задні ноги та піднявши зо дна стовп намулу.

Дівчина стала над ковбаню й дивилась, як поволі осідав намул і вода очищалась. Але й се видалось їй нудним.

Емене скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна червоні шаровари і почала мити ноги. Сліпуче сонце осявало струнку постать татарки, грало на рудих, свіжопофарбованих косах, жовтому халаті і червоних шароварах, і підмальовані чорним брови і червоні, теж пофарбовані, нігті на руках і ногах так і блищали до сонця, мов наведені політурою.

Дівчина хлюпалась у теплій воді, коли враз, глянувши на прибережні оселі, вона так і залякла, зігнута й зацікавлена. Те, що її зацікавило, було не що інше, як трое осідланих коней під ґанком вілли, а коло них татарин-провідник, видимо, чекав на когось. Та ось од білої стіни будинку одділились дві жіночі постаті, тонкі, високі, мов молоді кипариси, і підійшли до коней. Тут Емене не витримала, вискочила з води і без капців, мокрими ногами, перебігла подвір'я, злягла на тин і цікаво виставила голову з-за дерева. Серце в неї тьохнуло: вона пізнала Септара — красу кучуккойського парубоцтва, завзятого провідника, образ якого бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сміє й очей звести на свій ідеал, як се й пристало порядній татарській киз. Але тихо! Ось жінки підходять до коней. Септар підставляє долоню, жінка кладе на неї ногу, злегка торкається до його плеча і, мав м'яч, вискакує на коня... Тц... тц... тц... крутить головою Емене і чує, як гаряча хвиля крові б'є їй до серця й голови.

"Алла-алла! — думає Емене. — Ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеться на світі, ніж правовірним?.."

Грішні думки путаються в голові у дівчини. А нині Байрам, а нині свято! Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан, і нашіптує неподобні думки, і хвилює дівочу кров... Він приковує очі її до того місця, де перед хвилею бачила вона милого й таке неподібне до власного життя, і вона не може одірвати їх, хоч уже нічого не бачить там, опріч спустілого місця перед ґанком вілли...

За кілька хвилин тупотіння кінських ніг по твердій дорозі збудило Емене з задуми. Дівчина стрепенулась, сквапно прискочила до частоколу на другому кінці подвір'я і припала лицем до шпари. Серце в грудях тріпалось, як риба в руці, а очі пожадливо захоплювали клаптик дороги, що виднілась у шпарку. Але ще пусто на дорозі, нема

нікого. Та ось задудніла земля — і показала кавалькада; попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому; поруч з останньою їхав Септар.

Емене так і їла очима провідника. А він, круто упершись рукою в бік, випинав золотом шиті груди і зухвалим хижим поглядом оглядав жінку в синьому... На його гладко голеному, червоному й блискучому, як стиглий помідор, виду, що виглядав з-під круглої з золотим верхом шапочки, малювалась зарозумілість з одтінком презирства до жіноти, яка свідчила, що він добре розібрав смак провідницького життя, та що не одна московська "бариня его любил... денга давал", і що він на ті "денга гулял". Емене любила його міцним, здоровим, як огірок, тілом, тісно затягненим в тонке сукно, його нахабним поглядом, який приймала за ознаку сміливості й лицарського духу. Він здавався їй ясним місяцем, що одбився в морі її серця та простяг блискучий шлях до щастя.

Враз при фіртці калатнув розбитий дзвоник. Емене здригнулась, мов зловлена на гарячому вчинку, і, забувши на капці, прожогом кинулась у сіни. Дзвоник прохрипів ще раз. То був знак, що надходить чужий мужчина. І справді, ледве Емене встигла сховатися, як у двір увійшов її батько, старий хаджі Бекір, в товаристві молодого різника Мустафи. З сим богобійним різником, що наскрізь пропахся овечим лосом, старий хаджі вічно мав справи, в яких будучність Емене грала не останню роль.

Саме в той мент кавалькада виїхала на найвищий пункт дороги, і ставна постать Септарова виразно вирисувалась на тлі блакитного неба. Хаджі Бекір глянув туди, і його очі блиснули з-під чалми. Він підняв руку і, погрозивши нею в спину провідникові, хрипливим голосом буркнув:

— Кепек!.. [1]

І, сплюнувши з огидженням услід кавалькаді, він повів гостя на веранду, коливаючись на зігнутих, як у рахітика, татарських ногах та похитуючи головою, завитою в білу чалму. Та чалма, вкупі з білою довгою бородою, надавала йому вигляд старозаконного патріарха.

Емене підгледіла ту сцену і почула в серці образу.

"Кепек! За що кепек? — думала вона. — За те, що він не цурається гяурів, з ними їсть, п'є, говорить? Адже й гяури вірять в Аллаха..."

Незвикла до думок голова її якось недобре працювала, зате серце її чуло, що тут щось не так, що справедливність не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини, не заробив презирства за свої вчинки. Вона бідна невільниця, замкнена в тісних межах свого подвір'я, в заґратованій, пильно стереженій від мужеського ока жіночій половині, — все ж таки мала очі і дивилась туди, вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити іншого, ніж їхнє татарське, життя, не могла не рівняти того життя з власним. Вона, наприклад, бачила там жінку — істоту вільну, товариша — не рабиню мужчини, жінку, до якої належав, як і до мужчини, весь світ... Вона бачила, як та "невірна" жінка гойдалася на човні, сміялася, жартувала з чужими мужчинами, як вона гарцювала на коні або лазила по горах та лісах, заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правова дочка Аллаха, не сміє переступити й порога мечету,

немов яке нечисте створіння... "Кепек! Кепек!" — ображено думає Емене, і чує в серці жаль до батька, і чогось зітхає, і знов шайтан нашіптує їй грішні думки, каламутить спокій!

А з веранди, через заґратовані вікна, чутно скрипучий, монотонний голос батьків. Старий хаджі, може, сотний раз оповідає свою подорож до Мекки. Мати прокинулась, бряжчать філіжанки, пахне кавою.

— І прийшли ми до Мекки, до Ель-Хораму, — тягне-скрипить хаджі Бекір, — і запалало моє серце великим вогнем радості...

І враз яскраво, мов перед очима, уявляється Емене картина, яку вона колись бачила з виноградинка і яка її сильно вразила. Там, над морем, під злотистими від заходячого сонця кипарисами, танцюють гяури. Мов різнобарвні метелики, пурхають дівчата по зеленому моріжку, а хлопці підбігають до них, обіймають отак впоперек, стискають руки... зазирають в очі і крутяться разом, як зірвані вітром квітки... Співи, сміхи, веселі поклики лунають по гаях, а в Емене росте серце і горять очі. Мов зачарована, дивиться вона вниз. "Хіба гурії в раю веселяться отак з праведними", — шепче вона і не може відірвати очей від дивовижного видовиська, не може насититися ним... Чудовий образ принесла вона тоді під батькову стріху, і той образ раз у раз оживає в її уяві, і міниться, і грає барвами.

— І сподобив мене милосердний Аллах поклонитись Каабі і очистити гріхи свої, діткнувшись Есваду... — скрипить хаджі Бекір, і покректує в відповідь йому богобійний різник.

Та Емене не слухає.

Очі її, як і думка, блукають десь по далекому безкрайому морю.

А воно, невинне і чисте, як дівчина, в сліпучо-блакитних шатах, з низкою перлів-піни на шії, радісно осміхається до берега, і пеститься, і тулиться до нього, немов кохаюча істота. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів: чорні потвори, мов виводок чортів, виплигують з глибини, перекидаються в повітрі, стрімголов пірнають в море і знов виринають, щоб наново розпочати веселі грища.

А ще далі, де лиш око сягає, — не знать, чи по воді, чи по небі, — легкою тінню просовується пароплав з довжезним позад себе хвостом диму, і розпливається в блакитній далині, і щезне, як привид, як мара... Море дихає; свіжий, солоний віддих його шелестить листвою, пестить обличчя, бадьорить груди.

— Емене! Кель мунда!.. [2] — розтинається з подвір'я пискливий голос матері.

Значить, гостя вже нема і можна вийти з хати.

Емене вийшла на поклик материн і мало не звалила з ніг двох європейок, що розмовляли з її матір'ю, очевидячки не розуміючи одно одного. Дівчата щось поясняли старій на мигах, показували на дім, на село, але все надаремне: стара не розуміла, хоч махала головою та удавала, що дуже добре тямить, чого вони хочать. З бесіди, проте, нічого не виходило. Спочатку гості були збентежені, але, побачивши, що їх старання йдуть намарне, весело зареготались. Се осмілило татарок. Емене, яка досі скося поглядала на чужинок, підступилась ближче і почала оглядати їх з голови до ніг. Очі в

неї розбігалися; все її цікавило у тих не знаних їй істотах. Спочатку вона злегка смикнула одну з дівчат за одержу, а далі зважила на руці важку косу і, з захватом поцмокуючи, промовила:

— Карош... карош урус...

Ті сміялись і не боронились.

Цілком осмілена, Емене просто накинупась на гостей: вона гладила їм руки, лице й волосся, зазірала в очі, плескала по плечах, тулила до себе, розглядала й обмацувала кожну дрібничку їх туалету. Поцмокуючи та похитуючи головою, вона приязно й прудко белькотала щось не зрозумілою їм мовою. Стара татарка теж не одставала од дочки, і незабаром європейки опинились немов у неволі у диких; вони почали уже боятися коли не за цілість боків, то за одержу. Не випускаючи їх з рук, татарки наносили їм усяких ласощів: частували їх кислим молоком з брудної посудини, свіжим інжиром та смаженими на овечім лою коржиками.

— Кушай, урус... кушай! — припрошували вони і заглядали їм у рот.

Коли гості відійшли, Емене ще довго дивилась услід сміливим жінкам, що самі, без провідника-мужчини, прийшли з-над моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличчя.

І знов Емене сама, і знов їй нудно. Вона никає по подвір'ю, без цілі забігає в хату, скрізь шукає розваги або якого діла. Та діла нема, а для розваги у татарської дівчини оден лиш ресурс — строї. На тому й скінчилося. Емене розчесала й заплела дрібушками свої червоні, як поломінь, фарбовані коси, накинупа на себе новий халат з дивними арабесками і підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру, відповідно етикетові, ззаду нижче стану. Потому вона начемила на шию своє багатство — рясне намисто з золотих дукачів, а на голову накинупа маленький фез, густо зашитий монетами. Легка чадра на плечі і червоні капці доповняли її туалету. Лишалось ще нарум'янити лиця та звести докупы фарбою дуги брів. Коли вона була готова, то виглядала, як індійський божок, і була дуже задоволена з себе.

Та на подвір'ї, куди вона повагом вийшла, нікому було милуватися красунею. Бідна дівчина зітхнула.

День уже гас. Блідє втомлене море ліниво хлюпало в берег. Кам'яні шпилі яйли рожевіли на небі, синій морок ховався по розпадинах скель, а ліси по схилу гір чорніли, немов спалені.

Емене глянула догори, на село. Притулене до горба, воно виглядало, як величезний щільник, поставлений сторч. Ряди небілених хат з плоскими земляними покрівлями стояли оден над другим так, що покрівля одного дому служила подвір'ям для другого. Серед лісу колонок, якими були підперті піддашшя, чорніли двері і вікна, немов входи до печер, а разом все те нагадувало нори річних ластівок на крутому березі річки. По пласких покрівлях сиділа купками жінота та, мов різнобарвні квітки, закрашала святними строями сіре тло голого села. Стара генуезька башта, облуплена й погризена зубом часу, стоячи оддалік, грізно позирала з високості на татарське муравлисько, що

ворушилось у її стіп. Емене нагледіла врешті кого їй треба.

— Фатьме-е-е!.. — вереснула вона тонким проймаючим голосом.

— Емене-е-е! — почувалася од села така ж писклива відповідь.

Емене жваво вхопила мідний кухоль і подалася до "чішме" по воду.

Вона бігла вгору, поляпуючи капцями по каменистій дорозі — струнка і зручна, як молода кізочка, — і чула передсмак усіх дрібних спліток дріб'язного життя татарської жінки, з якими чекала на неї біля чішме подруга. Однак на шосе вона мусила зупинитись — знайома їй кавалькада чвалом проскочила повз неї: попереду жінки, а за ними красунь Септар, рівний, як кілок, з випнутими золотими грудьми, з нахабним, певним у собі поглядом.

Кавалькада давно вже промчалась, а Емене усе стояла на місці та дивилась услід їй, немов чекала — чи не вернеться її щастя, що зникає з-перед очей, та чи не візьме її з собою у ширший, вільніший світ, ніж заґратована жіноча половина в батьковій оселі? "Кепек!" — пригадалось їй згірдне батькове слово й повна ненависті постать хаджі.

Серце в неї упало, сльози закрутились в очах...

В селі темно і тихо. Крамниці й ятки замкнені, провідники розсідлали свої коні, всякі продавці "ямурта" (яець), винограду, чадр і іншого одклали свої справи на будень; взагалі весь той рух, що чигає на повні кишені гяурів, зупинило свято. Муедзин востаннє проскрипів з мінарета "ла алла"... і правовірні спочивають. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку, немов незримий велет видихає з себе денну спеку, та зорі тремтять в нічній прохолоді, ховаючись одна по одній за чорні, як хмари, шпилі яйли.

У стіп генуезької башти блимає світло. Там, у закопченій димом розколині, як у дуплі великої деревини, вариться на розжарених вуглях кава. Круг вогню, підобгавши східним звичаєм ноги, сидять бородаті хаджі у великих завоях і прості мусульмани у фезах. Хаджі Бекір займає почесне місце: він сидить попліч з миршавим турком у білому халаті та зеленій чалмі. То софта [3] з самого Стамбула, і його мудрих та святих речей зібралися послухати правовірні.

Усі мовчать, усі поважні.

Навіть красунь Септар, що примостився оддалік, склавши свої сильні, з духом кінського гною, руки на батіг, якимось не так гордо випинає золотом шиті груди, з меншим зухвальством позирає навколо.

Вогонь білками грає на червоних фезах, осяває смагли обличчя. Мідяний імбрик [4] сичить на вогні, далеке море ритмічно бухає...

Та ось кава запарувала у малих філіжанках в руках гостей — і софта почав.

Він говорив тихо, скрипучим монотонним голосом, квітисто і довго. Він почав від Адама. Яскравими фарбами малював він колишню славу й велич татарського племені, його бої з невірними, в яких стяг Магометів обійшов мало не півсвіту. Він звеличав пишність й мудрість великих ханів, розчулився на згадку побожності правовірних й відкрив серце Аллаха, ущерть повне радістю й задоволенням з вірних слуг пророка Магомета. Як місяць серед зірок, як орел серед птахів — такими були мусульмани

серед інших народів. Він прикликав у свідки одвічні гори, що в своїй непорушності бачили колишню славу великого народу, здавався на башту, під котрою сидів: вона пам'ятає ті часи, коли по стінах її спливала кров гяурів, а на шпилі сяяв півмісяць...

Майстерно й поетично оповідав він усім відомі й усім дорогі легенди люду, викликав із могил тіні святих і героїв, що поклали голови за віру й на славу Аллаха й Магомета. Тексти й пророцтва з Корану переплітались у бесіді, мов у штучній сітці, з казками люду й чарівним запиналом покривали минувшість. В чорних софтиних очах горів вогонь, а бліде лице ставало ще блідшим. Правовірні слухали, скупивши увагу та в такт гойдаючись на підібганих ногах. А софта вів далі.

Він пригадав усі кривди, які заподіяли гяури правовірним. Вони знищили їх царство, зруйнували їхні оселі, їхнє добро, цвітущий, як квітка, край обернули в пустиню. Де ті людські селитьби, де той народ, що, мов працювата комашня, оселяв колись родючу землю? Його нема, його прогнав з власної землі ворог. "Погляньте, — гукав він, обводячи навколо рукою, — руїна, все пожерли невірні... Вони залляли берег моря, загарбали кращі землі, одтіснили рештки татар в гори, на камінь. П'ядь за п'яддю, ступінь за ступенем переходять татарські землі до рук невірним, і скоро не буде місця тут для святого мечету, не буде де славити Аллаха й Магомета... Та й чи буде кому? Старі звичаї ламаються, пропала чесність, простота, щезає страх Божий... нечестиві заразили гріховними болячками правовірних... розпуста... ракія, [5] крадіжка навіть... Алла-алла!.. Ти бачиш!"

І блідий миршавий турок зняв руки до місяця, що саме виринув з моря і облив усе синім світлом. В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінькання південного цвіркуна. В далеких гаях тоненьким голоском плакала сплюшка: сплю-ю... сплю-ю... Чорні гори стояли, мов привиди, й дивилися на злотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і мінився золотою лускою.

Софта зітхнув. В зітханні тому почувся ревний жаль за могутнім колись краєм, убоління над занепадом одновірного народу.

Але ще не все пропало. Ще милосердний Господь заховав для правовірних землі, де гяур не має сили й не знущається над вірними. Над тою щасливою країною простяг свою потужну руку справедливий і мудрий султан і, як мати дітей, захищає підданих. Туди, серед одновірних і співплеменних, визволятись від гріхів, рятувати свою душу!.. Годі чекати на смертний час у сьому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде встати на останній суд серед грішного, чужого люду. Правовірні! Старий і малий, багатий і бідний, слабий і дужий — отрусіть з ніг своїх порох нещасної землі; вступіть у сліди богобійних предків ваших, збирайте своє добро, своїх жінок і дітей й виселяйтеся звідси під можливу правицю правовірного монарха, ближче до святих мечетей, до посвяченої стопами пророка землі... І хай западеться ся загарбана гяурами земля, хай справедливий Господь пошле з неба вогонь, спалить її і розвіє попіл по безкрайому морю! Ла алла іль алла — Магомет расуль алла!

І софта зняв руки й простяг над землею, немов прикликав на неї гнів грізного Аллаха.

У хаджі Бекіра горіла душа. Він дививсь на софту блискучими очима, він бачив спадаючий з неба вогонь, а там, за морем, в далекій перспективі, сяли перед ним мусульманські реліквії.

Настала тиша. Жар під баштою попелів, і повний місяць з високості поглядав на зібрання.

Правовірні, однак, сиділи зі спущеними очима, і немов лукава усмішка блукала по їх смаглих лицях.

"Ба, — думали вони собі, — гяур, гяур... А з кого ж ми живемо, як не з гяура?.."

І пригадались їм всі незчисленні способи заробітків та баришів, які давали їм гяури. Пригадались усі ті "ямурта", виноград, молоко, підводи, провідники, комірне і т. ін., всякого роду "бакшиш", усі ті багаті жнива, що збирає з гяурів, не сіючи й не орючи, татарин. "Куди їм виселятись? Пощо?" — питали вони себе, і їх брала хіть в живі очі розсміятися мудрому, та несвідомому станові речей софті.

Однак вони мовчали.

Мовчанка врешті ставала прикрою, усім було ніяково, та визволив Септар. Він приступив ближче, сперся своїми здоровенними ручищами на батіг й промовив до софти:

— Ти кажеш, чоловіче мудрий: виселяйтеся звідси... А скажи нам, чого се від вас, з Туреччини, тісниться до нас така сила обдертого робучого народу та відіймає від нас зарібки?.. Чого вони йдуть сюди, коли там добре? А ти нас кличеш туди... Гляди, чи стежкою правди слова твої ходять?.. Ти кажеш: гяур, невірний, — а у нас багатий гяур більш важить, ніж двоє праведних... Гяур жиє і нам дає жити. У нас так: на яйлу ходив — гроші заробив; по морю поплив — гроші заробив; гяура возив — знов гроші взяв... От і нині я маю п'ятнадцять карбованців, — і Септар брязнув в кишені монетою, — а що ти нам даси в Туреччині, де нема гяурів?..

І, випнувши свої гаптовані золотом груди, він з нахабністю видивився на збентеженого софту, чекаючи на відповідь. Правовірні аж цмокнули. Правда, суцця правда! Він як вийняв їм з уст ті слова, які вони могли б сказати в відповідь софті.

Тільки хаджі Бекірове серце спалахнуло гнівом праведним, і, мечучи блискавки з очей, він grimнув на Септара:

— Мовчи ти, поганий наймите гяурів! Та Септар не змовчав:

— Ей, старий, я знаю, тебе заздросці хапають на мої зарібки, яких ти через власну запеклість не маєш...

Ах, се була правда, глибоко, старанно затаєна правда — і хаджі не витримав. Забуваючи на свою повагу й гідність хаджі, він схопився з місця і все своє обурення виплюнув в лице Септарові:

— Кепек! Асма кепек!.. [6]

Очі в провідника налялись кров'ю і вилізли наверх, як у барана. Здавалось, діло скінчиться погано, але Септар переміг себе.

— Ей, старий, пильнуй своєї бороди, коли присвятив її, — погрозив він хаджі і, круто обернувшись, відійшов, насвистуючи до танцю.

Софта отетерів. Чорні очі його стали круглими й великими, в них малювався жах. Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара або грішник знайде собі могилу під руїнами башти, по каменю розібраної обуреним народом. Але все було по-давньому: земля не розступалась, башта стояла на місці, і навіть правовірні сиділи спокійно, немов нічого не сталося, немов вони цілком поділяли Септарові погляди. Ба, навіть за хвилину почали розходитись, вимовляючись тим, що вже пізно, а завтра чекають на них справи...

Збентеженим, здивованим поглядом водив софта навколо себе — в голові його немов щось світало:

— Пута шайтана... пута шайтана... — шепотів він зсинілими устами, звернувши бліде обличчя до обуреного хаджі Бекіра.

Але той в безсилій злості лишень плював та сипав прокльони...

Останніми покинули башту хаджі Бекір та софта.

Мов привиди ті, сунулись вони по залитій місяцем вулиці, волочучи за собою довгі й головаті тіні. Сумні і розчаровані, виливали старі один одному свої жалі — і, немов спочуваючи їм, зітхало оддалік море та тоненьким голоском плакала в гаях сплюшка...

28 вересня 1899, Чернігів

[1] — Собака (татар.)

[2] — Йди сюди! (татар.)

[3] — Семінарист (татар.)

[4] — Казанок (татар.)

[5] — Горілка (татар.)

[6] — Псе! Скажений псе! (татар.)